

ÈLİNCEÇAY HÂNEGÂHI VE TARİHÎ ŞAHSİYETLER

Elinceçay vadisi Nahçıvan diyarının esas kültür ocaklarından biridir. En eski zamanlardan beri, burada yaşamın sürekli bir şekilde devam ettiğini çeşitli devirlere ait maddi kültür abidelerinin varlığından anlıyoruz. Bu vadinin Èlince Kalesi, Hânegâh Türbesi gibi monumental tarihi mimarlık eserleri henüz geçen asrın ortalarında yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir.

Ünlü Azerbaycanlı arkeolog-etnograf E. Èlekberov 1926'da Zengezur -Nahçıvan arkeoloji seferi sırasında Elinceçay vadisinde eski ve orta çağlara ait çok ilginç abideler tespit etmiştir. Ama şimdiye kadar kapsamlı arkeolojik araştırma yapılmadığından, buradaki tarihi eserler hakkında etraflı ilmi bilgi verilmemiştir.

Èlince Kalesi kendi çevresindeki abidelerle tüm bir kompleks teşkil ediyor. Bunlardan en önemlisi Hânegâh Türbesidir. Türbe Elince Kalesinden iki km doğuda, Elinceçay'ın sol yakasında, alçak tepelerin koynundaki dereye bulunur. Bazı uzmanlara göre şimdiki Hanaga Köyü (Culfa İli-Rayonu) kendi ismini Hânegâh'tan almıştır (ELİYEYEV-MEMMEDOV, 1972). Uzmanların bir kısmı ise köyün önceki isminin Èlince olduğunu kaydediyorlar (CİDDİ-SEYFED-DİNİ, 1984). Araştırmacılara göre, hânegâh konaklamak için yapılan hanların şeklinde dini yapılarıdır. Müslüman ülkelerinde yayılmış, çeşitli yerlerde tekke, zaviye adları taşımıştır (A.S.E.1987,C.10:48). Dervişlerin (sufilerin) yaşadığı hânegâhlar sufiliğin tebliğ merkezlerinden olmuştur. Sonraları hânegâh çeşitli yapılardan (hücreler, mescid, türbe, vs.) ibaret komplekse dönüştürülmüştür. Kervan yollarında koruma duvarları ile müstahkem hânegâhlar dikilmiştir. Elinceçay üzerindeki Hânegâh kompleksi de türbe, minare ve ziyaretçiler için hücrelerden ibarettir. Komplekse dahil olan yapıların hepsi müdafaa istihkâmını hatırlatan umumi duvarla çevrilmiştir. Bir zamanlar burada bulunan yapılardan bize yalnız türbe ve ona birleşik olan mescid ulaşmıştır. Hânegâh Türbesi karışık şekildedir: alt kısmı kare şeklindedir, üst kısmı ise sekiz yüzlüdür. Türbenin duvarları ve kitabeli sanduka keramik nakışla işlenmiştir.

Mescidin girişi, baş takı ve mihrabı onun en gösterişli kısımları sayılır. Mihrap üzerinde keç üzerinde işlenmiş bitki ve geometrik ornamentler özellikle dikkati çekicidir. Keç oymasına ilave

Yrd. Doç.Dr.Hacıyev İsmayıl MUHTAROĞLU
Nahçıvan Üniversitesi Tarih B. Öğr. Üyesi

Azeri Türkçesinden Aktaran: Zülfiye VELİBEYLİ

edilmiş renkli keramik mihrabın bedii simasını daha da zenginleştirmiştir.

Araştırmacılara göre Hânegâh abidesi orta çağda Azerbaycan'da çok tanınmış kültür ocaklarından biri olmuştur. 14. Yüzyılda Azerbaycan'da zulme, adaletsizliğe karşı mücadele eden büyük Azerbaycan şairi İ. Nesimi'nin hocası, hurufiliğin kurucusu, büyük edip ve filozof Fazlullah Neimi Timurleng'in Elince Kalesine yürüyüşleri sırasında (1387-1399) öldürüldükten sonra Hânegâh'ta defnedilmiştir (ELİYEV-MEMMEDOV, 1972). Bu konuda Azerbaycan tarihinde muhtelif fikirler vardır. Hem F. Neimi'nin öldürüldüğü zaman, hem de defn edildiği yer konusu araştırmacılar arasında ihtilafli bir konudur.

Alimler, F. Neimi 'nin öldürülme tarihinin H.796 (1393-1394)- 804 (1401-1402) yılları arasında olduğunu kaydetmişlerdir (Lugatname, 1338:479-480). Öyle ki H. Araslı 1394'te Nahçıvan'da (Muhteser Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, 1943, C.1:135), İ. Petruşevski "1401 ya da 1402" (PETRUŞEVSKİ, 1966:304) ve 1393-1394 yıllarında Şirvan'da (PETRUŞEVSKİ, 1951: 98), C. İbrahimov 1402'de Nahçıvan'da (İBRAHİMOV, 1958: 174), M.Kulzade 1394 ve 1396 yıllarında Şirvan'da ve Nahçıvan'da* (Azerbaycan Tarihi, 1960, C.1: 266), L. Hü-seyinzade 1393'te Nahçıvan'da (HÜSEYİNZA-DE, 1969), E. Seidzade 6 Zülkade 796- 2 Eylül 1394'te Nahçıvan'da (SEİDZADE, 1969), T. Musevi 1394'te Elince'de (MUSEVİ, 1969), Z. Kulzade 6 Zülkade 796'da Nahçıvan'da öldürüldüğünü (KULUZADE,1970:96) yazmışlar. "Azerbaycan Tarihi" adlı kitapda 1402'de Şirvan'da (Azerbaycan Tarihi, 1961,C. 1:219), "Azerbaycan Felsefesinin Tarihine Dair Oçerkler" kitapta ise 804(1401-1402) yılında Nahçıvan'da öldürüldüğü söylenmiştir (Azerbaycan Felsefesinin Tarihine Dair Oçerkler, 1966C.1: 157). İran alimlerinden Mehemmedli Terbiyet (1314 :387) ve Seid Nefisi (1344, C.2:764) 6 Zülkade 796'da öldürüldüğünü ve kabrinin Nahçıvan'ın Elinceg (Elince İ. H.) adlı yerinde olduğunu yazmışlardır.

Bu meseleye daha eski kaynaklarda da değinilmiştir. 15. Asırda yaşamış Muhammed ibn Abdurrahman Sehavi, Fazlullah Neimi'nin Elince'de katledildiğini kaydediyor. Aliü'l-âla'nın öğrencisi Mirfazl F. Neimi'nin idamından 40 yıl sonra: "O nûrâni söz sahibinin türbesi Tebriz'den

uzak Astrabad'ın (İran'ın şimdiki Gorgon şehri-İ.H.) yakınında, küçük Elince şehirciğinde yerleşir, mezarı bodrumdadır...Ondan başka yanında bir mezar daha var..." diye yazıyordu (ZEKİYEV, 1994) E. Hüseyini, buna dayanarak Hânegâh Tür-besindeki mezarlardan birinin Şeyh Ebû Nesr Elinceliye, diğerinin ise Nemimi'ye ait olduğunu ifade ediyor.(HÜSEYİNİ, 1972).

F. Neimi'nin öldürüldüğü tarih ve yer hakkında İ. Nesimi'nin yazdığı Madde-i Tarih'te bu konuda kesin bilgiler verilmiştir. Bu tarihe filolog alim E. Rahimov Tahran Üniversitesinin Merkez Kütüphanesinde rastlanmıştır. Orada: "Doğu ve Batı, Ye'ğucun fitnesi yüzünden fesatla dolu, Timur en gaddar zalim idi. İnsana ve meleğe yol gösteren Allah'ın merhametinden o zaman (Timur'un) tayını bir kişi görmemiştir ve bundan sonra da görmeyecektir zulm ile Şirvan mülkünden talep ettiler ve gittiler. Şümür'ün yezidi nutfesinden meydana gelen, Allah'ın lanetine layık, müşrik, mel'un, it, şeytanın müridi- adı Miranşah (Miranşah) olan Elince'nin kapısında idi. Hicretin ardından 796 yıl geçmişti "de ki: Allah yeter", yani Allah'ın Fazlı (Fazlullah) şehid oldu. Kazadan miskinlerin bayramı olan Cuma günü, Arapların Zülkade olarak adlandırdıkları ayın 6'sı idi." deniliyor (RAHİMOV, 1975: 92).

Nesimi'nin kendi liderinin öldürülmesi ile ilgili olarak yazdığı bu Madde-i Tarih bazı alimlerin kaydettikleri 6 Zülkade 796 tarihini destekliyor.

Neimi'nin 6 Zülkade 796 (2 Eylül 1394) tarihinde Elince'de Miranşah tarafından öldüğü yönünde diğer bir bilgi, Timurleng'in oğlu Miranşah'ın o tarihte gerçekten orada olmasıdır. 15. asır tarihçilerinden Nizameddin Şamî'nin (1937: 150-158), Şerafed-din Ali Yezdi'nin (1972:538-561) verdiği bilgiler, Miranşah'ın 1394'ün Mayıs ayından aynı yılın kışına kadar Elince'de bulunduğunu açıklığa kavuşturur. Sonuç olarak Neimi gerçekten 2 Eylül 1394'te Nahçıvan şehrinde ortalama 30 km uzaklıkta olan Elince'de öldürülmüş ve Hânegâh Türbesinin bodrumuna gömülmüştür (ZEKİYEV, 1994).

Elinceçay Hânegâhı'nın halk arasında Neimi'nin Türbesi, Şeyh Horasan Türbesi adı ile meşhur olduğunu kaydetmeliyiz. F. Neimi'nin sağlığında takipçileri, öğrencileri onu "Şeyh Horasan" olarak adlandırmışlar. Araştırmacıların bir

kısmı "Şeyh Horasan" sözünün güneş anlamında Fazlullah Neimi'ye verildiğini söylüyorlar (NİMET, 1992:50).

Elinceçay Hânegâhının yapılış tarihi ve oradaki kitabeler, başka tarihi şahsiyetler hakkında da birçok bilgiler verir.

Araştırmacılar Hânegâh Türbesinin Ecemi Ebubekir Nahçıvanî'nin öğrencisi Cemaledin tarafından 13. asrın sonu 14. asrın başlarında yapıldığını ifade ediyorlar. Hânegâh kompleksinde konstruktiv-mimari şekline göre 12-13. asırlara ait olan türbe binasının kapısı üzerindeki kitabenin son satırındaki sözler yıprandığı için tarihi silinmiştir. Bu sebeple kesin yapılış tarihini tayin etmek zorlaşmıştır. Arapça yazılmış kitabenin konusu şöyledir:

"Bu mukaddes, mübarek makberenin yapılmasına kendi özel mülkü hesabına emir veren isfehşalar (başsergerde), kudretli, büyük alim, adil, dinin ve devletin hoşbahtlığı, İslam ve Müslümanların güzelliği, hükümdarların ve sultanların kılıcı, her iki mukaddes yerin (Mekke ve Medine'nin) ünü, haca zevvarın ve iki mukaddes, mübarek mekanın dayağı Uluğ Kutluğ Lala Bey es-sefveti (sufi) -Allah onun gölgesini üzerimizden eksik etmesin- bu imaretin mimarı ve hürmetli ve alicenap Hacı Cemaledin'dir..." (CİDDİ-SEYFEDDİNİ, 1984).

Hânegâh Türbesinin giriş kapısı ile karşı duvarında iki taş kitabe dikkati çeker. Sağdaki kitabede Arapça, sülüs hattıyla aşağıdaki sözler hakkolunmuştur: "Hepiniz acele edin demeye-Allah da olduğundan başka kudret ve kuvve yoktur, (Kur'an 55-26,27). Ayetler, bu mezar Seyyid Hemid'in oğlu Seyyid Tahir'indir. 707"(1307-08).

Dikdörtgen şeklinde olan ikinci taşta nesih hattıyla Arapça yazılmış kitabenin metni şöyledir: "Ey bütün mezarların dostu. Bu bağ, yani mezar Şeyh Nureddin'in oğlu, rahmetli, bağışlanmış, hoşbaht şehit, dini amaç uğrunda dövüşlerde öldürülmüş 1010 yılında Allah'ın rahmetine ulaşmış şeyhler neslinden olan Şeyh İslam'ındır".

Görüldüğü gibi her iki kitabe de konkret şahsiyetlere bağlıdır.

Son yıllarda Hânegâh Türbesinin arka tarafında ak mermerden hazırlanmış ve güzel nakışlarla, yazılarla süslenmiş mezar üstü tavalar bulunmuştur. bu mezar üstü tavalardan ikisinin üzerinde Hicri 136 tarihi ve Bağdad halifesi el-Mansur'un adı hakk olunmuştur. Buradan hare-

ketle 8. asırda buranın gelişmiş yerleşim yeri olduğu söylenebilir.

Mezar üstü hatıra abidesinin yüzünün kenar işlemlerinde lentvari kitabe şeklinde Kur'an'ın ikinci suresi, 256. Ayet (dindarlar arasında "Ayete'l-kürsî" adıyla bilinir), baş taraftaki dikdörtgende ise Arap dilinde sine taşının hatırasına hazırlandığı adamın adı hakkolunmuştur. "Bu bahçe kadı Mecd Ed-din'in kızı merhume Huvandar Bike'nindir". Ölüm tarihi belli olmayan bu kadının adına Haneğah kompleksine dahil olan ikinci türbenin mihrabının baş tarafında bugüne kadar ulaşmış iki satırlık kitabede de rastlanır. Kitabenin metninden, kompleksin güney tarafında sonradan inşa edilmiş ikinci türbenin, Hanegahın müritlerinden olan Şeyh Hacı Lèlè Melik'in hatırasına Huvandar Bike Hatun adlı kadın tarafından H. 901'de (1495-1496) yaptırılmış olduğu anlaşılır**. Araştırmacıların düşüncesine göre feodal devlet yönetiminde önemli bir yeri olan Mecd Ed-din adlı devlet liderinin kızı Huvandar Bike, Şeyh Hacı Lèlè Melik'in hanımı olmuştur.

Ortaçağ kaynaklarından, sufi şeyhlerinin, hanımları ve müritleri ile birlikte hanegahlarda yaşadıklarını anlıyoruz. Ünlü oryantalist V. Bartold da bu fikri tasdik ediyor. Buradan, Huvandar Bike'nin, eşi Şeyh Hacı Lala Melik'le birlikte hanegahta yaşamış olduğunu anlıyoruz. Hacı Lèlè Melik öldükten sonra orada defn olunmuştur. Müridler arasında büyük nüfuza sahip olan Huvandar Bike, mezarın üstüne bir türbe yaptırmıştır. Eşinin ölümünden sonra hayatının sonuna kadar orada yaşayan bu kadının kendi de öldükten sonra Hanegah çevresinde defnolunmuş, mezarın üzerine mermer sanduka konulmuştur (SEFEROV, 1989).

Yukarıda anlatılan konu ve şahsiyetler hakkında ikinci türbedeki kitabede bilgi verilir. Arapça yazılmış kitabenin konusu şöyledir: "Bu cennet (Mègbèrè-İ. H.) sehavetli, olgun, alim, şeyh, hacıların ve iki mukaddes mekanın (Mekke ve Medine'nin) iftihar, kavimlerin müşidi, Allah'ı tanıyanların Şeyhi Hacı Lèlè Melik'indir. Yapı büyük, kerametli hatun Hond Bike'nin *** -onun ismeti fazla olsun- katkılarıyla 901 yılında tamamlandı (1495-1496)" (NİMET, 1992:51). Kitabede adı geçen Şeyh Hacı Lèlè Melik büyük bir sufi şeyhidir. Ebu Sèid Ebul Hayr'ın Nahçıvan'da düşüncelerini yayan müritleri hakkında diğer

kitabeler ve kaynaklarda da bilgiler vardır. Tarihçi Muhammed ibn Münevver'in yazdığına göre Nahçıvan'da sufilik düşüncesini yayan sufi şeyhi Èbu Ömer Nahçıvanî, onun evlatlarından (müritlerinden Î.H.) idi.

Yukarıda bahsettiğimiz mezar üstü tavalardan biri türbenin etrafındaki mezarlıkta bulunmuştur. Ak mermerden paralel kenar şeklinde düzeltilmiş bu baş taşının yüzünün dört tarafında nesih hattıyla bir sure (2. Sure, 256. ayet) hakkolunmuş arka, baş ve üst yüzeyinde güzel gül ve çiçek resimleri çizilmiştir. Bu gül ve çiçeklerin yukarısındaki küçük bir kare şekli içerisinde ise üç satırda bir sıra Arapça yazı vardır. Bu yazılarda mezarda defnolunmuş bir kadının ölüm tarihi, kendinin ve babasının adı hakkolunmuştur: 1. Haze Rozetü'l-merhûme Kureyş 2. Şehrebâni, 3. Binti Emir Arabşah 848. "Bu cennet bahçesi (mezar) Emir Arabşah'ın merhume kızı Kureyş Şehbani'nindir. 843 yılı"****.

H.848'de (M. 1444) Emir Arabşah'ın kızı Kureyş Şahbani ölmüş ve mezarı üzerine bezekli bir stella konulmuştur.

Hânegâh türbesinin kapısı ağızında başka bir mezarın baş taşı bulunmuştur. Bu baş taşındaki yazıları H. Ciddi ve M. Seyfeddini okumuşlar (1984). Baş taşındaki yazı da bilinen bir tarihi şahsiyet hakkında bilgiler verir. Baş taşında aşağıdaki sözler yazılıdır:

"Bu şehit bütün Türklerin munisi, büyük ve kerametli, bütün faziletleri ve güzel karakterleri kendinde toplayan, sözü Allah'ın sözüyle beraber olan Molla Taceddin Elişah'tır. Allah onun (kabrini) pak etsin..."

Kitabenin sonuncu satırından yalnız "Ged" ve "Sèbè" (Mae) sözleri (H. 700) kalmıştır.

Tarihi kaynaklara göre, Taceddin Elişah İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu Hudabende

(1304-1317) ve Èbu Sèid'in (1317-1336) hakimiyetleri devrinde vezirlik yapmıştır. İlhanlı veziri Sèid-eddin Saveci'nin saray ihtilafları sonucunda öldürülmesinden sonra bu vazifeye tayin edilmiştir (H. 711/1311-1312).

Taceddin Elişah ünlü tarihçi "Câme et-tevarih"ın yazarı vezir Fazlullah Reşideddin'in çağdaşıdır. Reşideddin 1318'de Olcaytu'yu zehirleyip öldürmekle suçlanmış ve oğlu ile birlikte katledilmiştir. Kaynaklarda yazıldığına göre Fezlullah Reşideddin öldürüleceği zaman Taceddin'e: "Sen kendin de bir gün böyle katlin kurbanı olacaksın, senle benim farkım ancak kefenlerimizin eski veya yeniliğinde olacaktır" demiştir. Meydana çıkarılan mezar taşının üzerindeki yazıdan Taceddin de Reşideddin'in söylediği gibi saray tartışmalarının kurbanı olmuş ve öldürüldüğü anlaşılır.

Şimdiye kadar Taceddin Elişah'ın Tebriz'de 'Nermiyan Mahallesi'ndeki mescidin yakınlarında gömülmüş olduğu düşünülüyordu. Ama tasvir olunan mezar taşı onun Tebriz'de değil Hânegâh Türbesi yanında defnedildiğini gösterir. Taceddin Elişah'ın, F. Neimi'den önce bu coğrafyada gömülmesi dikkat çekicidir. Bu olay göstermektedir ki 14. asırdan önce bu topraklar tarihi şahsiyetlerin defnedildiği yer olmuştur. Hurufilerden önce Èlince Kalesinin ve onun yakınındaki Hânegâhın devrin hakimleriyle mücadele eden şahsiyetlerin toplandığı merkez olduğu düşünülebilir. Taceddin Elişah İlhanlılar sarayındaki tehlikelerden kendini kurtarmak için Èlince Kalesine kaçmış olduğu ve burada yakalanıp öldürüldüğü tahmin ediliyor.

Elinceçay Hânegâhı araştırılmış da olsa "bu abide henüz Nahçıvan mimarlık okulunun yeteri kadar öğrenilmemiş örneklerinden" (SALAM-ZADE-MEMMEDZADE, 1985: 191) biridir.

KAYNAKLAR

1987	ASE C. 10, Bakı.	PETRUŞEVSKİ, I. 1951	XV. Əsrde Azərbaycan Dövlətləri , Tarih ve Felsefe İnstitutunun Eserləri, C.I, Bakı.
ƏLİJEV, V.-MEMMEDOV, R. II.01.1972	"Əlinçə Galası", Şərg Gapısı Gezeti.	1966	İran'da İslam Vn-XV Əsrlərdə , Leningrad, (Rusça).
CİDDİ, H.-SEYDEFEDDİN, M. 17.08.1984	"Tarihi Abideler ve Tarihi Şahsiyyətlər", Edebiyyat ve İncəsənət Gezeti.	REHİMOV, E. 1975	Neimi'nin Öldürülməsi Barədə Nəsimi'nin Maddə-i Tarihi , Azərbaycan İlimlər Akademisinin Məruzələri", No 1.
GULUZADE, Z. 1970	Hurufizm ve Onun Azərbaycan'da Yayılması , Bakı, (Rusça).	SALAMZADƏ, Ə.-MƏMMƏDZADƏ, K. 1975	Azərbaycan Mə'marlarının Nahçıvan Mektebi Abidələri, Bakı.
HÜSEYİNİ, E. 14.01.1972	"Neimi'nin Gəbri Hardadır?", Azərbaycan Muəllimi Gezeti.	SƏYİDZADƏ, Ə. 22.09.1969	"O Bakıldır mı? " Bakı Gezeti.
HÜSEYNZADE, L. 14.06.1969	"Əlinçə Şahiddir", Ədəbiyyat ve İncəsənət Gezeti.	SƏFROV, F. 11.04.1989	"Yanlışığa Səbəb Olan 'Həyirhahlıq'", Sovyet Nahçıvan Gezeti.
İBRAHİMOV, L. 1958	Azərbaycan'ın XV. Əsr Tarihine Dair Oçerkler , Bakı.	ŞERƏFEDDİN ƏLİ YƏZDİ, 1972	Zəfərnəmə, Daşkənt, (Farsça).
LUGƏTNAMƏ 1338(Ş)	No 48 (Farsça)	TƏRBİYYƏT, M. 1314(Ş)	Danəsməndani Azərbaycan , Təhran, (Farsça).
MÜSEVİ, T., 13.12.1969	"Ustadın Vətəni ve Mezarı", Ədəbiyyat ve İncəsənət Gezeti.	ZƏKİYEV, F. 13.04.1994	"Neimi'nin Mezarı Hardadır?", Künay Gezeti
NƏFİSİ, S. 1344(Ş)	Tarih-i Nəzm ve Nəsr Der Zəban-i Farsi, C.2, Tehran. (Farsça).	1966	Azərbaycan Felsefesinin Tarihine Dair Oçerkler , C.I Bakı, (Rusça).
NE'MET, M. 1992	Azərbaycan Pirləri, Bakı.	1960	Azərbaycan Tarihi , C.I, Bakı.
NİZAMEDDİ SAMİ 1937	Zəfərnəmə, Beyrut, (Farsça).	1943	Muhtəsər Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarihi .C.I, Bakı.

AÇIKLAMALAR

*Azerbaycan Tarihi'nin 1994 ve 1996 yılı baskılarında F. Neimi'nin Əlince Kalesinde idam edilməsi de eklenmişdir.

**Kitabeyi sayın Profesör Məşədihanım Ne'metova okumuştur.

*** Araştırmacılarından bazıları Nuvandar Bikə yazısının Hond Bikə, Bedir Həvvə Biki gibi de okumuşlardır.

****Bu kitabe epigraf S. Kerimzade tarafından okunmuşdur.